

Conservatief was Wichmann echter geenszins. Nadat ze was gepromoveerd, vond ze in 1914 een baan bij het Centraal bureau voor de statistiek in Den Haag. Daar kwam ze in contact met progressieve geesten van divers plumage. Via de salonbijeenkomsten van de anarchiste en vrijdenkster Geertruida Kapteyn-Muysken leerde ze onder andere het gedachtegoed van Peter Kropotkin kennen. Ze ontmoette Bart de Ligt, ex-predikant, anarchist en anti-militarist, werd lid van de Bond van christen-socialisten, raakte betrokken bij de oprichting van de Internationale school voor wijsbegeerte en de Bond van revolutionnair socialistische intellectueelen. Met haar echtgenoot, de dienstweigeraar Jo Meijer, richtte ze in 1919 het Comité van actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en straf op, en in 1920 begon ze met geestverwanten de Bond van religieuze anarcho-communisten.

Al deze clubs worden door Smolenaars genoemd en ze vermeldt ook de invloed van bijvoorbeeld de Duitse feministe Gertrud Bäumer, de Zuidafrikaanse schrijfster en feministe Olive Schreiner en Hegel (via Bolland) op het denken van Wichmann, maar nergens wordt duidelijk hoe Wichmanns ideeën over strafrecht, feminisme, anarchisme, anti-militarisme et cetera zich precies verhouden tot de omstandigheden en intellectuele bronnen van haar tijd. De dramatische voorstelling van Wichmanns feitelijke leven heeft zodanig de overhand gekregen dat de historische context vrijwel buiten beeld is geraakt. Hoe bijzonder was het denken en werken van Clara Wichmann eigenlijk, in vergelijking met wat en wie? Op zulke vragen biedt Smolenaars geen enkel antwoord. Het gevolg is dat Clara Wichmann een nietszeggend docudrama heeft gekregen. Vooralsnog kan de in dit 'bijzondere mens' geïnteresseerde lezer beter te rade gaan bij het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, of bij het biografische hoofdstuk in Mineke Bosch' dissertatie *Het geslacht van de wetenschap* (1994).

Marijke Huisman

J. de Bas, *Hervormd op wielen. Wielerkampioen Cees Erkelens (1889-1959)* (Soesterberg: Aspekt, 2005, 312 blz., € 22,95, ISBN 90 5911 132 X).

In 1889 werd in Hazerswoude in Zuid-Holland Cees Erkelens geboren als zoon van een timmerman en veehandelaar. Cees groeide op in een gematigd protestants milieu en werd slagersknecht. Op een zware fiets reed hij bestellingen in de dorpen in de omgeving en blijkbaar beviel het fietsen hem dusdanig, dat hij ook in zijn vrije tijd dat vervoermiddel besteeg. Ondanks de vaak nog slechte wegen trainde hij als wielrenner en ging meedoen aan wedstrijden. Dat sporten op de openbare weg werd toen weinig gewaardeerd: veldwachters grepen soms hardhandig in omdat de langs flitsende wielrenners een gevaar voor de overige verkeersdeelnemers zouden opleveren. Veel wedstrijden werden op zondag gehouden en ook dat was menigeen een doorn in het oog. Dat gold trouwens voor alle sporten. De titel *Hervormd op wielen* lijkt dat spanningsveld centraal te willen stellen en de auteur komt dan ook regelmatig terug op de vraag, hoe de sportieve zondagsinvaling van Erkelens werd ervaren door zijn familie en dorpsgenoten. Al vrij snel echter blijkt dat Erkelens' familie niet van een zwaar protestantisme was doortrokken en dat het fietsen

op zondag weinig problemen met zich meebracht. Doordat die vraag steeds weer terugkomt, krijgt hij een buitensporig gewicht. Pas in deel twee van het boek blijkt de titel ook op een andere manier bedoeld.

Erkelens stootte door tot de top van zijn sport en werd beroeps. Vele wedstrijden ging hij af, met name in Brabant en Limburg en later ook in het buitenland. Dat konden zowel tijdritten zijn, baanritten als lange afstand wegwedstrijden. Van het prijzengeld kon hij goed rondkomen. Regelmatig verbleef hij dus elders, omdat het vervoer niet toereikend was om op een dag heen en weer te reizen van zijn ouderlijk huis naar de plek van de wedstrijd. Hij ging deel uitmaken van een kleine, hechte groep van wielrenners die al die wedstrijden afgingen. Het doet een beetje vreemd aan dat pas aan het einde van het boek Erkelens' hechte en langdurige vriendschap met zijn mecaniciens Gijs Fieret opduikt. Maar veel van dat soort persoonlijke informatie ontbreekt. Het zieleven blijft onaangeroerd.

Erkelens werd in 1912 Nederlands kampioen van de weg en won ook later vele wedstrijden. In 1921 trad hij in het huwelijk met Marijtje van den Bosch, die afkomstig was uit een veel strenger protestants gezin. Dat leidde tot conflicten met schoonvader Klaas van den Bosch, die decennialang bij het paar inwoonde. In Klaas' ogen waren de zondagse wedstrijden strijdig met het woord Gods en dat zal de sfeer in huis niet hebben verbeterd. Marijtje moest constant schipperen tussen de overtuigingen van haar vader en de wensen van haar echtgenoot. Vanaf 1928 echter verruilde Erkelens het bestaan van beroepsfietser voor dat van veehandelaar. Gelukkig moest hij voor zijn nieuwe beroep grote afstanden naar de veemarkten in de omgeving afleggen.

In het tweede deel van het boek komt de titel op een andere manier terug: het wordt steeds minder een levensbeschrijving van een topsporter maar meer een bekeringsgeschiedenis. Erkelens, onder invloed van een lokale dominee, herontdekt het geloof en gaat op zoek naar een verdieping van zijn leven. Daartoe loopt hij vele kerkgenootschappen af en komt zelfs in SGP-kringen terecht, ondanks dat daar sport als een ding van de duivel wordt beschouwd. Als meer aanhangers van de SGP raakt hij tijdens de Tweede Wereldoorlog verzeild in rechts-radicaal denken. Na de oorlog leidt hij een rustiger bestaan maar blijft grote belangstelling houden voor wielrennen. In 1959 overlijdt hij.

Kleinzoon Jan de Bas, auteur van enkele andere historische studies, besloot een biografie van deze sportieve opa te schrijven. Hij heeft dat gedaan omdat sport een belangrijke rol speelt in onze maatschappij en hij de motieven wilde achterhalen waarom Cees Erkelens ging wielrennen. Het verwijt dat hij als familielid misschien minder objectief zou staan tegenover zijn onderwerp, buigt hij om in een voordeel. Door deze band zou hij juist in staat zijn tot inleving. (14) Deze ietwat mystieke overtuiging wordt helaas niet waargemaakt. Belangrijke bronnen voor het verhaal zijn gesprekken met andere familieleden, vooral met een dochter van Erkelens, maar die leveren helaas maar weinig persoonlijke informatie op. Te vaak moet De Bas zijn zelf opgeworpen vragen als: waarom werd Erkelens beroepssporter of waarom koos de gelovige Marijtje voor een sportieve echtgenoot, afdoen met de constatering: we zullen het nooit weten.

Het grootste nadeel van dit boek is echter het onfunctionele gebruik van citaten. Hele lappen tekst van andere historici worden ingezet als achtergrondinformatie of om als aanzet te dienen voor mogelijke speculaties, zonder dat De Bas daar een synthese van weet te maken. Is het een manier om tot een schijnobjectiviteit te komen? Veel van de informatie

in dit boek heeft slechts betrekking op de buitenkant van het leven van Erkelens. Daarmee blijft de hoofdvraag van De Bas onbeantwoord. Dat gaat evenzeer op bij het doorgronden van de motieven van de bekeringsgeschiedenis. De wielrenner Erkelens was duidelijk op zoek, dat valt te concluderen uit zijn gedrag. Maar de man zelf heeft zich blijkbaar nooit uitgesproken over die zoektocht.

Fred Vogelzang

M. M. A. Altena, *Visuele strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland (1890-1919)* (Dissertatie Nijmegen 2003; Amsterdam: Aksant, 2003, 328 blz., € 35,-, ISBN 90 5260 117 8).

Een proefschrift dat eruit ziet als een tentoonstellingscatalogus, dat kom je niet vaak tegen. *Visuele strategieën* van Marga Altena is prachtig uitgegeven. De vraagstelling staat in een lange traditie van vrouwengeschiedenis over vrouwenarbeid en is ook actueel: hoe brachten foto's en films fabrieksarbeid van vrouwen in beeld, welke beeldvorming over fabrieksarbeidsters leverde dit op en welk doel hadden makers en opdrachtgevers met die beelden? Altena onderscheidt drie opdrachtgevers: fabrikanten, de arbeidsinspectie en de vrouwenbeweging. Alle drie produceerden zij beelden van fabrieksarbeidsters die de publieke beeldvorming en het debat over fabrieksarbeid door vrouwen beïnvloedden.

Hoe werkt Altena met de bronnen? Ze beschrijft ten eerste hoe fabrieksarbeidsters 'formeel en inhoudelijk' werden weergegeven. Dit is de 'afbeelding met de begeleidende tekst.' Dit kan al veel opleveren. Bij voorbeeld in een reportage over huisindustrie van de arbeidsinspectie worden de activiteiten van mannen op de foto in het bijschrift meestal benoemd als beroep: 'zeildoekwever'. Het werk van de vrouwen wordt benoemd als bezigheid, zoals 'vrouw spoelt het garen', 'erwtlenzen' of 'tabakstrippen' of helemaal niet genoemd. De volgende stap van Altena is analyse van de relatie tussen de vorm, de beeldvorming en het gebruik van foto's en film, en daarmee het zoeken naar de ideologische boodschap van de bronnen. Veel tijd is gaan zitten in het opsporen van informatie over de herkomst van de beelden.

Het analyseren van foto's als bronnen van historische documenten, gelijkwaardig aan tekstuele bronnen is tamelijk pionierswerk, waarbij verschillende disciplines om de hoek komen kijken. Altena is kunsthistorica en gebruikt iconografie en iconologie. Deze methode, ontwikkeld door Panofski in 1939, is gebaseerd op het onderscheid tussen beschrijving, interpretatie, en de bedoeling van een 'kunstenaar'. Voor Altena is de kunsthistorische benadering van het artistieke motief minder interessant dan het in kaart brengen van de belangen van opdrachtgevers en toeschouwers. In de semiotiek en het structuralisme, die beeldmateriaal als onderdeel van een betekenisstelsel beschouwen, vindt zij meer aanknopingspunten. Hoe is het beeld gemaakt en hoe wordt het toegepast?

Literatuurwetenschappers als Mieke Bal en Maaike Meijer beschouwen een beeld als een 'verhaal'. Daardoor kun je verschillende posities in kaart brengen. Die van de organisator/opdrachtgever; de fotograaf/filmer én de afgebeelde mensen zelf: de opzichthouders en werkende vrouwen op locatie. Bestaande hiërarchische structuren in de

in dit boek heeft slechts betrekking op de buitenkant van het leven van Erkelens. Daarmee blijft de hoofdvraag van De Bas onbeantwoord. Dat gaat evenzeer op bij het doorgronden van de motieven van de bekeringsgeschiedenis. De wielrenner Erkelens was duidelijk op zoek, dat valt te concluderen uit zijn gedrag. Maar de man zelf heeft zich blijkbaar nooit uitgesproken over die zoektocht.

Fred Vogelzang

M. M. A. Altena, *Visuele strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland (1890-1919)* (Dissertatie Nijmegen 2003; Amsterdam: Aksant, 2003, 328 blz., € 35,-, ISBN 90 5260 117 8).

Een proefschrift dat eruit ziet als een tentoonstellingscatalogus, dat kom je niet vaak tegen. *Visuele strategieën* van Marga Altena is prachtig uitgegeven. De vraagstelling staat in een lange traditie van vrouwengeschiedenis over vrouwenarbeid en is ook actueel: hoe brachten foto's en films fabrieksarbeid van vrouwen in beeld, welke beeldvorming over fabrieksarbeidsters leverde dit op en welk doel hadden makers en opdrachtgevers met die beelden? Altena onderscheidt drie opdrachtgevers: fabrikanten, de arbeidsinspectie en de vrouwenbeweging. Alle drie produceerden zij beelden van fabrieksarbeidsters die de publieke beeldvorming en het debat over fabrieksarbeid door vrouwen beïnvloedden.

Hoe werkt Altena met de bronnen? Ze beschrijft ten eerste hoe fabrieksarbeidsters 'formeel en inhoudelijk' werden weergegeven. Dit is de 'afbeelding met de begeleidende tekst.' Dit kan al veel opleveren. Bij voorbeeld in een reportage over huisindustrie van de arbeidsinspectie worden de activiteiten van mannen op de foto in het bijschrift meestal benoemd als beroep: 'zeildoekwever'. Het werk van de vrouwen wordt benoemd als bezigheid, zoals 'vrouw spoelt het garen', 'erwtelen' of 'tabakstrippen' of helemaal niet genoemd. De volgende stap van Altena is analyse van de relatie tussen de vorm, de beeldvorming en het gebruik van foto's en film, en daarmee het zoeken naar de ideologische boodschap van de bronnen. Veel tijd is gaan zitten in het opsporen van informatie over de herkomst van de beelden.

Het analyseren van foto's als bronnen van historische documenten, gelijkwaardig aan tekstuele bronnen is tamelijk pionierswerk, waarbij verschillende disciplines om de hoek komen kijken. Altena is kunsthistorica en gebruikt iconografie en iconologie. Deze methode, ontwikkeld door Panofski in 1939, is gebaseerd op het onderscheid tussen beschrijving, interpretatie, en de bedoeling van een 'kunstenaar'. Voor Altena is de kunsthistorische benadering van het artistieke motief minder interessant dan het in kaart brengen van de belangen van opdrachtgevers en toeschouwers. In de semiotiek en het structuralisme, die beeldmateriaal als onderdeel van een betekenisstelsel beschouwen, vindt zij meer aanknopingspunten. Hoe is het beeld gemaakt en hoe wordt het toegepast?

Literatuurwetenschappers als Mieke Bal en Maaike Meijer beschouwen een beeld als een 'verhaal'. Daardoor kun je verschillende posities in kaart brengen. Die van de organisator/opdrachtgever; de fotograaf/filmer én de afgebeelde mensen zelf: de opzichters en werkende vrouwen op locatie. Bestaande hiërarchische structuren in de